

ӘОЖ 930: (574)

Джолдыбаев Ж.Т.,* Қабыл А.Ә.

т.ғ.к, доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан
аға оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ, Шымкент, Қазақстан

ҚАЖЫМҰҚАН МҰҢАЙТПАСҰЛЫ - АЛАШ ҚОҒАМДЫҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ҚАТЫСУШЫСЫ

Автор корреспондент: jomartt67@mail.ru

Түйін: Мақалада Ұлы палуан, қазақ халқының мақтанышы Қажымұқан Мұңайтпасовтың «Алашорда» қозғалысы қайраткерлерінің көзқарастарымен ынтымақтастықта болып, рухани демеушісі болғаны туралы қарастырылады. Мақалада Ұлы адамның бүгінгі күнге дейін сақталған тарихи мұрасы да қарастырылады. Алғашқы қазақ кәсіби спортшысы, еркін және француз күресінен бірнеше дүркін әлем чемпионы, Қажымұқан Мұңайтпасов әлемнің көптеген елдерінде мойындалған ұлы тұлға. Өз өмірінде ол батырлықтың, рухтың беріктігінің үлгісі болып біздің тарихымызда аты қалды. Қажымұқан Мұңайтпасов Алаш қайраткерлерімен және өз заманының тарихи тұлғаларымен тығыз қарым-қатынаста болып, оларға қолдан келгенше көмек көрсетті. Қажымұқан Мұңайтпасовты «ақ патшаның адамы болған, одан медаль, сыйлықтар алған және оның жақтаушысы болған» деп жалған айыпталған. Осы себепті Қажымұқан Мұңайтпасов біраз уақыт бөтен елде өмір сүруге мәжбүр болды. Қазіргі уақытта Түркістан облысында палуанның құрметіне аталған облыстық спорт мұражайында оның өмірі туралы көптеген материалдар мен құжаттар жинақталып сақталған.

Кілттік сөздер: Қажымұқан, Алашорда, «Алаш» идеясы, Алаш қайраткерлері, петиция, қаржылай көмек, спорт музейі, деректі заттар.

Қазақ елінің өзін-өзі басқару, яғни ұлттық мүддесін қорғай алатын мемлекеттік жүйе құру құқықын метрополияға сойындату, түбінде тәуелсіз мемлекет құру, қазақ жерлеріне ішкі Ресейден қоныс аударуға шектеу қою, әлемдік озық тәжірибені пайдалана отырып, дәстүрлі мал шаруашылығын өркендету, сонымен бірге егіншіліктің, өнеркәсіптің дамуын қамтамасыз ету, нарықтық қатынастарға жол ашу, жеке адам құқық және басқа демократиялық принциптерді қадір тұту, ұлттық мәдениетті өркендету, оқу жүйесінің, тілдің дамуына қажетті шарттар түзу Алаш қозғалысының басты мақсаты болды. Бірінші орыс революциясы жылдарынан бастау алатын Алаш ұлт-азаттық қозғалысы 1917 жылы ақпан және желтоқсан айлары аралығында өзінің шарықтау шегіне жетті. Осы жылдың жазы мен көктемінде Қазақ комитеттерінің пайда болуы, күзіне қарай Алаш партиясының, ал соңына қарай Түркістан (Қоқан) автономиясы және Алашорда үкіметтерінің құрылуы бұл қозғалыстың нақты нәтижелері болатын. 1917 жылдың қарашасы мен 1918 жылдың наурыз айларында Қазақстанның көптеген қалаларында Кеңес өкіметі жарияланғанымен халықтың көп бөлігі, әсіресе Қазақстанның далалық өлке қазақтары «Алашорда» үкіметі мен оның жергілікті комитеттеріне бағынды. Бұл қазақтың басын біріктіріп, ұлттық сана-сезімін оята алған Алаш идеясының Кеңес өкіметі орнағаннан кейін де қазақ даласында басым болғанын көрсетеді. Сол басымдықты жеңе алмағаннан кейін большевиктер Алаш қайраткерлерін түгел тұтқындады, жазаға ұшыратты.

Қазақтан шыққан тұңғыш кәсіпқой спортшы, күрес өнерінің бірнеше түрінен (еркін күрес пен французша күрес) Әлемнің бірнеше дүркін чемпионы, алаш жұртының боз кілемдегі туын жоғары ұстаған Қажымұқан Мұңайтпасұлы көптеген шет мемлекеттерде күреске түсіп, елудей медаль олжалаған халқымыздың дара тұлғасы. Ол өзінің қара

қыпшақ Қобыланды батырдың 11-ші ұрпағы екенін айтып өткен. Мықтылығы мен денесінің ірілігіне қарай әкесі Мұңайтпасты жұрт «жуан аяқ» деп атаса Қажымұқанның әжесі Айсары да алапат күш иесі және балуан болған адам екен [1, 47]. Ал қайраттылығы туралы аңыз тараған анасы Кәбира Лұқ батырдың қызы. Ағаштарды тамырымен жұлып алуға күші жететін дейтін Лұқ пен балуанның атасы Ернақ ақиреттік дос болған. Сол себептен де Лұқ батыр қызын Ернақтың баласы Мұңайтпасқа ұзатқан [2]. 1927 жылы спортты дамытуға сіңірген еңбегі үшін ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті Президиумының арнайы шешімімен «Қазақ даласының батыры» деген құрметті атақ алғаш және соңғы рет Қажымұқанға беріледі. Қажымұқан Мұңайтпасұлы XX ғасырдың алғашқы ширегінде Ресей империясының отарлық билік жүйесіне қарсы бағытталып 30-жылдарға дейінгі тарихи кезеңді қамтыған ұлт-азаттық Алаш қоғамдық қозғалысының қатысушысы. Алаштанушы ғалым, жазушы, филология ғылымдарының докторы, профессор Тұрсын Жұртбай Қажымұқанның «Алашордашылардың» рухани демеушісі болғанын алға тартады. Қажымұқан Мұңайтпасұлы Алаш қайраткерлерімен ертеден араласып Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Халел Ғаббасов сияқты тұлғалармен өте тығыз қарым-қатынаста болыпты. 1905 жылы «Алаш» идеясын насихаттау үшін Қажымұқан Қоянды жәрмеңкесінде күш өнерін көрсетеді, осылайша жиналған жұрт петицияға (арыз-тілек) қол қойған. Сондай-ақ, 1914 жылы Омбы, Семей қалаларында Алаштың кеңестері өтер алдында міндетті түрде Қажымұқан қатысып, өнер көрсететін болған. Ауған соғысының ардагері, қоғам қайраткері Бақытбек Смағұл: «Қажымұқан өзге елдерде жүрсе де қазақтың зиялылары құрған «Алаш» партиясына бірнеше рет ақша аударған», - дейді [3, 37]. Осылайша «Алашорданың» барлық жиындарына қаржылай көмек беріп отырады. Бұл бір жағы цирктің әртісі Қажымұқан өнер көрсетті деп жандармерияға алаштықтардың басқосуын көлегейлеу үшін де таптырмас себеп еді [4].

Палуан ағамыз дүние жүзін аралап, чемпион болған кезде ол туралы алғаш мақала жариялаған Алашорда үкіметінің баспасөз органы болған тұңғыш бейресми ұлттық басылым «Қазақ» газеті болды. Қажымұқан 1913 жылы қазақ өмірінің айнасы болған «Айқап» журналына да сұхбат берген [5, 7]. 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда өткен І Жалпықазақ съезінде Қазақ саяси партиясын құру туралы мәселе қаралып, тұңғыш ұлттық-демократиялық Алаш партиясы өмірге келгені белгілі. Съезд жұмысына Ақмола, Семей, Торғай, Орал, Жетісу, Сырдария, Ферғана облыстарынан және Бөкей ордасынан барлығы 20-дан астам өкіл қатысқан. Бұл Ахмет Байтұрсынов пен Әлихан Бөкейхановтың, «Қазақ» газеті төңірегінде топтасқан қазақ зиялы қауымы, Алаш азаматтарының белсенділігі арқасында, қазақ этносын құлдыраудан сақтап қалған іргелі оқиға болды [6, 443]. XX ғасырдың басындағы Ә. Бөкейханов бастаған ұлт зиялылары қоғамдық дамуда революциялық емес, эволюциялық, реформалық әдіс-құралдарды қолдау жағында тұрды [7, 5]. 5-13 желтоқсанда өткен ІІ Жалпықазақ құрылтайында қазақ халқының ұлттық-территориялық мемлекеттігі Алашорда автономиясы жарияланып үкімет құру туралы шешім қабылданады, ол 1918 жылдың қаңтарында жүзеге асты. Алашорда үкіметінің астанасы Семей қаласы деп бекітіледі. Сол жылдың көктемінде Алашорда қайраткерлері Семейге жиналып ақылдасады. Мұндағы мақсат шетелдегі қазақтарға барып, онда Алаш идеясын насихаттау болды. Бұл басқосуға басқа да алаш ардақтыларымен бірге Қажымұқан Мұңайтпасұлы да қатысқанын сол кезде бірге түскен фотосуреті дәлел бола алады. Мерзімді басылымдарда жарияланып жүрген тарихи фотодеректе Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Абайдың ақын шәкірті Көкбай Жанатайұлы, Тұрағұл Абайұлымен («Алаш» партиясының басқарма мүшесі) қатар Мұқан Жәкежанұлы, Жақбай Әтікеұлы, Жұбандық Балғынбайұлы, Сейдәзім Қадірбайұлы, Елдес Омарұлы сияқты тұлғалардың бейнелері бар [8, 36].

Қажымұқан өмірінің жиырма жылдан астам уақытын Омбы қаласында өткізген. XX ғасырдың басында қазақтың бас ақыны, данышпан Абай ағамызбен де осы Омбы қаласында жолығыпты [9,4]. Осы жақтағы оңтүстікті мекендеген мадияр-қыпшақтардың

арасына Қажекеннің келіп қоныстануына себепкер Міржақып Дулатов болған. Ол Омбы өңірін аралағанда Қажымұқанды жанына алып жүрген екен. Сол кезеңдерде Алаш ардақтыларының, зиялы қазақ азаматтарының шоғырланған жері де Омбы қаласы еді. Патша үкіметі құлағаннан кейін палуанның отбасы 1918-1920 жылдардағы азамат соғысы мен 1931-1932 жылдардағы аштықтың салдарынан бірқатар уақыт бойы сергелдең күйге тап болып, күйзеліске ұшырады. Алаштықтар қуғынға түсіп абақтыға қамала бастағанда Қажымұқанды да ұстап 1929 жылы түрмеге жапқан. Новосібірде жарты жылдай жатқаннан кейін жолдастары көмектесіп шығарып алады. 1937 жылы оған «бұл ақ патшаның адамы, оның қолынан медаль, сый-сияпат алған, соның сыбайласы» деген жалған жала жауып, айыптаумен тағы да қудалауға ұшыратты, сондай-ақ Еуропа елдерінде жүргенде Мұстафа Шоқаймен кездескен деп Әміре Қашаубаевпен бірге бақылауда болды. Алашорда қайраткерлерімен бірге жүргені де нысанаға алынғаны анық. Сол себептен Қажымұқан Өзбекстанға барып бас сауғалады, өмірінің соңғы кездері оңтүстік өңірде өтті. Палуанның өмірін зерттеушілер дарабоз тұлға қазіргі Астанадан қырық шақырымдай солтүстік-батыс бағытындағы «Тасмола» деген жерде дүниеге келген (бір деректе Ақмола облысының Қараөткел дуанына қарасты Қоспа деген жер деп көрсетіледі) десе кейінгі кезде туған жері Оңтүстік Қазақстан облысы Отырар ауданындағы Ақтөбе ауылы екендігі жазылып жүр [10, 10]. Шіліктідегі Ақтөбе дейтін жерде Қызылшекпен деген қыпшақтар ауылы бар екенін, түбі сол жақтан шыққандығы туралы палуанның баласы Жанәбілмен көп жыл жұмыстас болған, Қажымұқан атындағы спорт музейінің директоры қызметін атқарған Шәмшіддин Жарқынбекұлының мерзімді басылымда берген сұхбатында жазылады. Палуанның атасы Ернақ зиратының Отырар ауданы Шілік ауылындағы ескі қорымда жатқандығы да оңтүстік өңірінің тумасы деп танытындарға негіз болады.

Қажымұқан атамыз Ұлы Отан соғысы жылдары жасы ұлғайса да спорттық күш өнерін көрсетіп, үш жылда жиналған қаржыға А.Иманов атындағы ұшақ жасапты (По - 2 ұшағының макеті Қажымұқан атындағы облыстық спорт музейінің алдына орналастырылған). Жеңісті жақындатуға үлес болған бұл ерлік кейінгі ұрпаққа да өнеге. Балуан 1945 жылы «Құрмет белгісі» орденімен марапатталды [11, 4]. 1946 жылы маусым айында сол кездегі Арыс ауданындағы Темірлан ауылдық кеңесінің «Ленин туы» (кейін Қажымұқан ауылы деп аталды) ұжымшарына көшіп келеді.

Бүгінгі таңда палуан атамыз туралы мол деректер мен жәдігерлер Оңтүстік Қазақстан облысы Ордабасы ауданының орталығы Темірландағы Қажымұқан атындағы облыстық спорт музейінің қорында сақтаулы. Алғаш 1976 жылы ақпан айында ашылған музей 2001 жылы Қажымұқан атындағы облыстық спорт музейі мемлекеттік мекемесі болып қайта құрылды. Музей экспозициясында әйгілі тұлғаның екі ордені мен қос медалі, қайыс белдігі, елді арлағанда керекті құралдарды салып жүрген сандығы, тұрмыста пайдаланған жеке бұйымдары және тағы да басқа мұралық заттар қойылған. Сонымен бірге сол уақыттардағы жарнамалық плакаттар мен иілген темір, циркте көтерген зілдей тас бөлігі және т.б. тарихи құнды заттар келуші көрермендердің, әсіресе жас буын өкілдерінің қызығушылықтарымен бірге олардың бойына қаһармандық рух пен патриоттық сезімді қалыптастырып, өз ұлтына деген елжандылық қасиетті дарытары айқын.

Әдебиеттер тізімі

1. Әлімханов Е. Бұрынғы балуандар «күш атасын танымас» деген қағидамен күрескен. //Аңыз адам № 2. Қаңтар 2015 ж. 47-б.
2. Қайратұлы Б. // Астана хабары. № 9. 18 қаңтар, 2007 ж.
3. Әміржанов Қ. Аштық болып медальдарын сатқаны өтірік. //Аңыз адам. № 8. Қазан, 2010 ж, 37 б.
4. Интернет ресурс: <http://zhasorken.kz>
5. Әміржанов Қ. Қажымұқан. // Ана тілі. № 51. 20-25 желтоқсан, 2013 ж. 7 б.

6. Артықбаев Ж.О., Пірманов Ә.Б. Қазақстан тарихы (энциклопедиялық басылым). Алматы: Атамұра, 2008, 443 б.
7. Қойгелдиев М.Алаш идеясы: бір ғасыр өткен соң. //Егемен Қазақстан. №1. 1 қаңтар, 2017 ж, 5 б.
8. Аңыз адам № 24. Желтоқсан 2014 ж, 36 б.
9. Алтаева Ү. Абай мен Қажымұқан. // Оңтүстік Қазақстан. № 13. 29 қаңтар, 2015 ж, 4 б.
10. Дәнеева Ш. Күш атасы Қажымұқан. // Айғақ. № 33. 17 тамыз, 2016 ж, 10 б.
- 11.Әбубәкіров С. Атандым Қажымұқан бала жастан, ішінде империяның болдым асқан! // Оңтүстік Қазақстан. № 136. 23 тамыз, 2016 ж, 4 б.

Аннотация: В статье рассматривается жизненный период великого борца, гордости казахского народа Кажымукана Мунайтпасова, в котором он был солидарен со взглядами деятелей движения «Алашорда». В статье также рассматривается сохраненное до наших дней историческое наследие великого человека. Первый казахский профессиональный спортсмен, многократный чемпион мира по вольной и французской борьбе, Кажымукан Мунайтпасов является великой личностью, завоевавшей, в своё время, признание во многих странах мира. И в последующие годы своей жизни он являлся образцом героизма, стойкости духа и таковым он остался в нашей истории. Кажымукан Мунайтпасов тесно общался с деятелями Алаш и историческими личностями своего времени, оказывал им посильную помощь. Во времена гонений и политических репрессий Кажымукана Мунайтпасова ложно обвинили в том, что он «являлся человеком белого царя и получал от него медаль, подарки и был его сторонником». По этой причине Кажымукан Мунайтпасов был вынужден некоторое время жить на чужбине. В настоящее время в Туркестанской области собрано много материалов и документов о жизни палуана, которые хранятся в областном музее спорта, названного в его честь.

Abstract: In article the vital period of the great fighter, pride of the Kazakh people Kazhymukan Munaytpasov in which he was solidary with views of figures of the movement "Alashorda" is considered. In article the historical heritage of the great person kept up to now is also considered. The first Kazakh professional athlete, the repeated world champion in free-style and French wrestling, the hero of the Kazakh steppe, Kazhymukan Munaytpasov is the great personality who has won, in due time, recognition in many countries of the world. And in the next years of the life it was an example of heroism, firmness of spirit and that he remained in our history. Kazhymukan Munaytpasov closely communicated with figures Alash and historic figures of the time, gave them feasible help. At the time of persecutions and political repressions of Kazhymukan Munaytpasov have in a false manner accused that he "was a person of the white tsar and got from him a medal, gifts and was his supporter". For this reason Kazhymukan Munaytpasov has been forced to live some time in the foreign land, and he lived the last years of life in the south of the country. Now in the Turkestan area many materials and documents on life of a paluan which are stored in the regional museum of the sport called in his honor are collected.